

ВІДЛУННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ І ПЕРЕКЛАД У СУЧАСНИХ УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

Н.М. Рудницька, канд. філол. наук (Луганськ)

У статті розглядаються наслідки цензурного втручання у процес перекладу в Українській РСР та сучасній Україні. Проведено порівняльний аналіз ситуації на матеріалі перекладів роману Дж. Д. Селінджера “The Catcher in the Rye” українською і російською мовами. Виявлено характеристики сприйняття радянських та пострадянських перекладів, типового для України і Росії залежно від особливостей впливу цензури на переклад в означених країнах.

Ключові слова: адекватний переклад, політична цензура, рецепція перекладу художнього твору, цензурні утискування.

Рудницкая Н.Н. Эхо советской цензуры и перевод в современных Украине и России. В статье рассматриваются последствия цензурного вмешательства в процесс перевода в Украинской ССР и современной Украине. Проведен сравнительный анализ ситуации на материале переводов романа Дж. Д. Сэллинжера “The Catcher in the Rye” на украинский и русский языки. Выявлено характеристики восприятия советских и постсоветских переводов, типичного для Украины и России в зависимости от особенностей воздействия цензуры на перевод в указанных странах.

Ключевые слова: адекватный перевод, политическая цензура, рецепция перевода художественного произведения, цензурные притеснения.

Rudnytska N.M. The Soviet Censorship Echo and Translation in Modern Ukraine and Russia. The article deals with consequences of translations censoring in Soviet and modern Ukraine. There has been made a comparative analysis on the material of Ukrainian and Russian translations of J. D. Salinger’s “The Catcher in the Rye”. There have been revealed characteristics of soviet and post-soviet translations reception, typical for Ukraine and Russia, depending on translations censorship peculiarities in these countries.

Key-words: adequate translation, political censorship, reception of a literary work translation, censorship pressure.

Дослідження впливу цензури на переклад є невід’ємною складовою вивчення ідеологічного аспекту перекладу. Останнім часом як тема ідеології в перекладі в цілому, так і тема цензури в перекладі зокрема, є вельми актуальними як в історичному аспекті, так і в постановці фундаментальних теоретичних питань щодо сутності перекладу як такого [19, с. 358]. Вплив цензури на переклад вивчають перекладознавці багатьох країн світу, зокрема Е. Гіббельс [17], К. О’Салліван [20], П. Кухівчак [19]. В Україні цензура стала об’єктом низки історичних досліджень (зокрема, О. Федотової [15], В.І. Очеретянко [5]); впливу цензури на переклад обов’язково приділяють увагу перекладознавці при вивченні історії українського пере-

кладу, оскільки цензура була невід’ємною складовою державної політики як Російської імперії, так і імперії Габсбургів, а згодом Радянського Союзу. Незважаючи на відносну дослідженість ефекту, яку мала радянська цензура на переклад як українською, так і російською мовами, малодослідженими видаються наслідки, які така цензура мала вже після розпаду СРСР і має сьогодні. Саме це і визначає актуальність цієї розвідки, метою якої є дослідження впливу радянської цензури на виконання та рецепцію перекладів в сучасних Україні та Росії. Об’єктом аналізу є прояви втручання цензури у відбір творів для перекладу, процес його виконання та сприйняття читачем. Предмет аналізу – ознаки оригінального тексту, які спри-

чинили цензурне утискання, та ступінь відтворення цих ознак у перекладах. Матеріалом для аналізу було обрано роман Дж.Д. Селінджера “The Catcher in the Rye” та його переклади українською та російською мовами з моменту створення оригіналу і по сьогодні.

Роман “The Catcher in the Rye” (1951) – найвідоміший твір Джерома Девіда Селінджера (1919 – 2010) – входить до списку 100 найкращих англomовних творів ХХ ст. [18]. Роман перекладений багатьма мовами світу; щороку продається близько 10 мільйонів екземплярів цього твору [25]. Сприйняття цього роману як критиками, так і читачами було сповнене протиріччя і шістьдесят років тому, і сьогодні. Перша реакція на публікацію роману була дуже неоднозначною: у “Нью-Йорк Таймс” його охарактеризували як “надзвичайно блискучий дебютний роман” [16], але інші закидали роману монотонність мови і аморальність головного героя – підлітка Голдена, який постійно лається, вільно говорить про випадковий секс та проституцію [24, с. 1]. Але роман відразу набув популярності, і протягом перших двох місяців його перевидали вісім разів. Наприкінці 1950-х роман був таким популярним серед думаючих підлітків, що газети почали писати про “культ ловця” (“Catcher Cult”), і роман заборонили в кількох країнах, а також у деяких школах США [25]. І навіть у 1970-х рр. декількох американських вчителів, що вивчали зі своїми учнями цей роман, було звільнено [24]. Таким чином, цей твір являє собою особливо цікавий матеріал для спостереження за тим, як діють механізми цензури як в тоталітарних, так і демократичних державах.

Відносини цензури і перекладу недоцільно розглядати лише як утиски з боку політичної цензури, у проекції поділу світу в ХХ ст. на політичні блоки залежно від панівних ідеологій. Такий підхід був характерним для перекладознавства останньої декади минулого століття, але сьогодні дослідники визнають, що цензура так чи інакше впливала на переклад (а подекуди і сьогодні впливає) у більшості країн світу [19, с. 359]. Як зазначає Д. Меркль, залежно від національних умов цензу-

ру часто виправдовували через естетичні, моральні, політичні та релігійні чинники. Вона не завжди є результатом бінарної опозиції, коли невинні перекладачі стають жертвами репресивних режимів в процесі перекладу [23, с. 9] (переклад наш. – *Н.Р.*). Саме такий підхід (зважаючи на відповідні історичні умови) на разі був характерним для українського перекладознавства. Вплив цензури на переклад можна розглядати більш широко: як процес культурного блокування та функціонування певних механізмів відбору, як вплив соціокультурних детермінант, тощо. В будь-якому разі, цензура – це розроблена система, і її агентами виступають всі агенти перекладацького процесу [23, с. 10]. Такий підхід дозволяє зробити всебічний аналіз впливу цензури на переклад і вивчити кінцеві результати такого впливу – яким чином останній позначається на сприйнятті перекладу читачем, тому використання цього підходу видається найбільш доцільним для нашої розвідки.

Радянська політична цензура виникла, як відомо, відразу після Жовтневого перевороту 1917р., і Декрет про друк став відправною точкою радянського ідеологічного терору. Політична цензура реалізовувалася через державні органи – Головне управління в справах літератури і видавництва (Головліт) і Головний репертуарний комітет (Голов-репертком), а також партійні структури. Як зазначає О. Федотова, ця система не змінювалася до кардинальних перетворень 1990-х рр.; “незалежно від пройдених історичних віх – років Великої Вітчизняної війни, періодів “відлиги” та “застою”, принципово в цій діючій системі нічого не змінювалося, окрім сповнення її новим ідеологічним змістом” [15, с. 3]. Наслідки тієї політики, що проводилась десятиріччями і мала негативний вплив на розвиток інтелектуального і духовного потенціалу народу, “відчуваються й дотепер у незалежній Україні і, можливо, будуть позначатися ще довгий час” [14, с. 3].

Говорячи про переклади роману Дж.Д. Селінджера, доступні для жителів України, варто звернути увагу як на цензурну політику стосовно перекладів українською, так і російською мовами,

оскільки в радянській Україні частіше першими бачили світ саме переклади російською мовою, виконані в межах централізованої видавничої системи СРСР. Роман “The Catcher in the Rye” в СРСР було опубліковано, звісно, у перекладі російською 1965 р., незважаючи на скандальну репутацію роману, який називають одним із тих, що зазнав найбільших цензурних утискань у США [24]. У країні, що завжди вважалася найдемократичнішою в світі, роман Дж.Д. Селінджера забороняли, принаймні, через три причини. По-перше, через відвертість та надмірне використання лайливої лексики. По-друге, твір ображав релігійні почуття громадян, оскільки серед слів-паразитів головного героя були і богохульства (Голден використовує “*goddam*” 237 разів, а “*Chrissake*” – 31). По-третє, як зазначив директор однієї з каліфорнійських шкіл, якщо цей роман не заборонити, він “буде ослаблювати старшокласників морально, роблячи їх вразливими для комунізму” [там само] (переклад наш – *H.P.*). Радянська цензура роман пропустила, бо основною колізією твору був конфлікт із буржуазним суспільством підлітка, розчарованого у цінностях цього буржуазного суспільства. Що ж до лайки й вульгаризмів, під час перекладу і редакторської правки їх було вилучено або замінено чи пом’якшено, і 1965 р. читачі отримали доступ до російськомовного перекладу Р. Райт-Ковальової, який з того часу багато разів перевидавався, в тому числі в Україні (зокрема, видавництвом Львівського університету у 1986 р. [11]); в Росії цей переклад публікувався кожні кілька років, за останні 10 років – принаймні тричі [7–9]. Р. Райт-Ковальова (1898 – 1990) – російська письменниця й відома перекладачка; як писав С. Довлатов, літератори вважали її стиль взірцевим [2, с. 312]. Працюючи над перекладом “The Catcher in the Rye”, вона не могла уникнути цензурного втручання, у чому можна пересвідчитись, порівнявши будь-який фрагмент оригінального тексту з перекладом. Наприклад, в розмові головного героя з сусідом (Розділ 3) ми бачимо еліптичні речення (прим., *Not him, though; Think they’ll make ya pay for em*), графони, що передають недбалість мови підлітків (*ya, em, ’bout, hellyu*), а також багаторазове вживання лек-

сем *Chrissake* та *Goddam*, які хоч у сучасних словниках англійської мови подаються просто як *informal* [21], за часів створення оригіналу сприймалися як богохульство [24].

В перекладі Р. Райт-Ковальової діалог втрачає свою різкість, відхилення від мовної норми. Щодо зниженої лексики, перекладачка один раз *Goddam (book)* передає як “*Не видишь (– книгу читаю)*”, а в інших випадках опускає, так само як *Chrissake* та *What the hell*.

Як свідчать очевидці, Ріта Райт-Ковальова зовсім не була такою рафіновано доброзвичайною дамою, якою може здатися читачам її перекладів, і знала, як використовувати лайливу лексику; вона благала редактора дозволити їй вставити такі слова і в переклад, але їй, звичайно, не дозволили [1]. Навіть переклад назви твору, на думку Я. Лотовського, містить в собі ознаки втручання цензури, чи принаймні самоцензури: у фразі “Над *пропастю* во ржи” проглядає штамп “*пропасть* капіталізма”, оскільки в оригіналі взагалі не з’являється образ прірви, а є лише “*cliff*”, тобто крутий обрив, скеля [10].

Переклад українською мовою О. Логвиненка було опубліковано лише у 1984 р. Перекладачеві вдалось передати розмовність оповіді, але цей переклад, очевидно, також зазнав цензурного впливу. Так, деякі фрази, що стосуються теми сексу, замінено або вилучено. Наприклад, фразу “*she wasn’t exactly the type that drove you mad with desire*” перекладено як “тільки ж вона не з тих, у кого можна вклепатися по самі вуха”, але “*desire*” та “вклепатися” описують зовсім різні почуття. Хоча з іншого боку, коли фразу “*this girl that I just missed having sexual intercourse with*” перекладено “дівчина, з якою в мене це ледве не вийшло”, то такий переклад звучить для даного контексту природніше для українськомовного читача і не протирічить характеру героя: незважаючи на зовнішню грубість, Голден є вразливим і нервує через відносини з протилежною статтю. Щодо лексики, яка спричинила цензурні утискання в США через богохульний характер, О. Логвиненко зберігає її характер в перекладі і залежно від контексту перекладає: *Goddam* –

триклятуші, ідіотська, чорт бери, бісового батька; *Chrissake – отуди к бісу, What the hell... – що в біса...* В цілому, в перекладі українською мовою твір, побудований у формі розповіді підлітка про події його життя, сприймається дуже природно, і дійсно відтворює враження імпровізованої усної розповіді 16-річного хлопця – вразливого, неврівноваженого і обуреного ліцеємністю світу дорослих. Цей переклад також пережив перевидання і на разі залишається, наскільки нам відомо, єдиним опублікованим україномовним перекладом.

Щодо перекладів російською мовою, щойно перестала існувати радянська цензура, з'явилося кілька нових варіантів. Як критики, так і читацька аудиторія зустріли їх неоднозначно і скоріше негативно. На це були як об'єктивні причини (не всі з опублікованих перекладів були високої якості), так і суб'єктивні – особливості сприйняття перекладачами свого завдання у нових політичних умовах, а також особливості сприйняття нових перекладів пострадянською російськомовною аудиторією, які ми розглянемо пізніше.

Як зазначає О. Борисенко, після відміни радянської цензури “всі настільки були зайняті тим, що вставляли назад лайливі слова, релігійні міркування та політичну крамолу, що на красу стилю вже не лишалося сил (а часто – і вміння)” [1] (переклад наш. – *Н.Р.*). Звісно, такий коментар є певним перебільшенням, але перекладач С. Махов, який першим оприлюднив новий переклад роману Селінджера у 1998 р., дійсно найбільшу увагу приділив саме тому, щоб відтворити в новому перекладі ті риси оригіналу, які були причиною скандальної репутації останнього, але були втрачені у першому, цензурованому перекладі російською мовою. Як зазначив С. Махов у передньому слові, про роман часто кажуть, що це – минуле сторіччя, і не знають, що свого часу оригінал забороняли через богольства та нестаток патріотизму, оскільки читали його в перекладі “совковому, піднаглядному... читали зовсім не ту книгу, що написав Селінджер” [12, с. 3]. Не зважаючи на “бунтівний” настрій перекладача, переклад залишився поза увагою читацької аудиторії.

Наступний переклад російською побачив світ у 2008 р. під назвою “Ловець на хлебном поле”. Перекладач М. Немцов також мав на меті донести до свого читача всі ознаки оригіналу, але, напевне, своїм завданням він вбачав також витіснити із свідомості читачів застарілий і не зовсім адекватний (не тільки через цензурні втручання) переклад Р. Райт-Ковальнової, який більшість російськомовних читачів сприймали тим не менш як абсолютний еквівалент оригіналу. Переклад М. Немцова спричинив жваві обговорення, появу великої кількості дуже критичних рецензій, і в цілому його сприйняття було негативним: перекладач не просто відтворив всі особливості оригінального твору, але й перебільшив деякі. Головний герой використовує сленг і зовсім різні соціолекти (прим.: *китши, лохи, трындеть, инобель, халдей, гроши* (в нейтральному значенні “гроші”), *брательник, не в жилу*). Деякі зовсім нейтральні лексеми він замінює зниженою лексикою: “one nice thing” – “путевая фигня”, “rear end” – “пердак”, “parents” – “предки”, “father” – “штрик”, тощо [13]. Це можна пояснити лише тим, що перекладач намагався відтворити емоційний тон оригіналу, а також той ефект, який останній справив у 1951 р. У будь-якому разі, переклад М. Немцова не витіснив попередника, і за два роки те саме видавництво “Ексмо”, що опублікувало “Ловца на хлебном поле”, знову звернулося до “Над пропастью во ржи” Р. Райт-Ковальнової.

Не викликав такої уваги переклад роману російською мовою Я. Лотовського, опублікований у журналі “Семь искусств” у 2010 р. [10], хоча він видається якраз-таки найбільш вірним оригіналу і адекватним. Перекладач не пом'якшує різкої та грубої манери говорити Голдена Колфілда, перекладаючи його слова-паразити *Goddam* та *Chrissake* залежно від контексту як *фигня, чертов, идиотский, гнусный*. Водночас, він не надто акцентує увагу на лайці, відтворює комізм, де він присутній в оригіналі; переклад звучить невимушено і природно.

Не зважаючи на його очевидні переваги, цей переклад не набув наразі популярності. Це можна

пояснити лише особливим ставленням до появи нових перекладів, яке сформувалося у російсько-мовної пострадянської читацької аудиторії. Як зазначає О. Борисенко, “в нашій культурі новий переклад поганий за визначенням вже тому, що він “замахнувся на святе” [1]. У СРСР заборонялося майже все, крім набридлого соцреалізму, і перекладена література, хоч і цензурована, не лише знайомила читачів із зарубіжними авторами, але й приносила літературне новаторство, боролася із звичною казенною мовою. Тому перекладена література входила в російську, сприймалася як рідна – саме в тому варіанті перекладу, який було допущено до друку. Дуже часто лише один варіант допускався, оскільки так простіше було контролювати ситуацію. Перш ніж переклад публікувався, він проходив суворий цензурний контроль; але опублікований переклад дуже часто ставав єдиним, загальновідомим, “канонічним”; його не можна було критикувати. Наслідком такої політики в сучасній Росії є те, що у свідомості пересічного читача зберігається ставлення: старий переклад – якісний, класичний; немає потреби в новому (цьому сприяло також те, що відміна цензури уможливила публікацію не тільки повноцінних перекладів без вилучень та неадекватних заміन, але й неадекватних, непрофесійних перекладів). Сприйняття нових перекладів в Росії відрізняється від ставлення до них, скажімо, у Великій Британії та США, де постійно з’являються нові переклади, і сприймають їх позитивно – наприклад, у 2005 р. новий переклад “Анни Кареніної” очолив список бестселерів США [4].

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки щодо впливу радянської цензури на переклад в сучасній Україні і Росії. Незважаючи на те, що ці країни мають спільне минуле, наслідки впливу радянської цензури на переклад українською і російською мовами принципово відрізняються. Оскільки в СРСР російська мова вважалася мовою міжнародного спілкування, іноземні твори перекладалися перш за все російською мовою; переклади національними мовами, якщо й виконувались, то значно пізніше. Це призвело до того, що українськомовні читачі десятиріччями не мали

змоги ознайомитись з іноземними творами у перекладі рідною мовою, проте пізніше отримували більш адекватні варіанти перекладу у зв’язку із ослабленням цензурного тиску; такі переклади і сьогодні залишаються актуальними. Щодо перекладів російською мовою, виконаних за часів СРСР, вони часто перевидаються в сучасній Росії, навіть якщо містять значні відхилення від оригіналу, спричинені цензурою, і написані вже певною мірою застарілою мовою. Причиною тому є особливе сприйняття старих (радянських) та нових (пострадянських) перекладів, що сформувалося в Росії. Варіант перекладу, схвалений радянською цензурою, що міцно увійшов у свідомість читача як повний еквівалент (заміна) оригіналу, і сьогодні сприймається як “канонічний”; багато читачів заздалегідь засуджують спроби виконання нового перекладу як замах на переробку самобутнього – майже оригінального – тексту. Оскільки цензурний вплив на переклад може бути не лише зовнішнім, але й внутрішнім, перспективним видається також дослідження впливу самоцензури перекладача на переклад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко А. Сэлинджер начинает и выигрывает [Электронный ресурс] / А. Борисенко // Иностранная литература. – 2009. – № 7. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/inostran/2009/7/bo16.html>.
2. Довлатов С. Речь без повода... или Колонки редактора / С. Довлатов. – М. : Махаон, 2006. – 432 с.
3. Идов М. Эффект хлебного поля [Электронный ресурс] / М. Идов // “Коммерсантъ Weekend”, 2008. – № 48 (94). – Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/1091065/print>.
4. Мильчин К. Очень свежий вид / К. Мильчин // Ведомости. – 2008. – №43 (130). – Режим доступа : <http://www.vedomosti.ru/friday/article/2008/11/21/13997>.
5. Очеретянюк В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Очеретянюк. – Харків, 1999. – 19 с.
6. Селінджер Дж.Д. Над прірвою ужиті : [повісті, оповідання] / Дж.Д.Селінджер [пер. О. Логвиненко]. – К. : Молодь, 1984. – 272 с.
7. Сэлинджер Дж.Д. Над пропастью во ржи / Дж.Д. Сэлинджер

- линджер [пер. с англ. Р. Райт-Ковалева]. – М. : Эксмо, 2004. – 640 с. 8. Сэлинджер Дж.Д. Над пропастью во ржи / Дж.Д. Сэлинджер [пер. с англ. Р. Райт-Ковалева]. – М. : Эксмо, 2010. – 640 с. 9. Сэлинджер Дж.Д. Над пропастью во ржи / Дж.Д. Сэлинджер [пер. с англ. Р. Райт-Ковалева]. – М. : Эксмо, 2012. – 640 с. 10. Сэлинджер Дж.Д. Над пропастью во ржи [Электронный ресурс] / Дж.Д. Сэлинджер [пер. с англ. Я. Лотовский] // Семь искусств. – 2010. – №2(3). – Режим доступа : <http://7iskusstv.com/2010/Nomer2/Lotovsky1.php>. 11. Сэлинджер Дж.Д. Над пропастью во ржи. Рассказы / Дж.Д. Сэлинджер [пер. с англ. Р. Райт-Ковалева, предисл. А.М. Гаврилюк]. – Львов : Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 200 с. 12. Сэлинджер Дж.Д. Обрыв на краю ржаного поля детства / Дж.Д. Сэлинджер [пер. с англ. С. Махов]. – М. : Аякс, 1998. – 354 с. 13. Сэлинджер Дж.Д. Собрание сочинений / Дж.Д. Сэлинджер [пер. с англ. М. Немцов]. – М. : Эксмо, 2008. – 704 с. 14. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР: практика обмеження друкованої продукції / О.О. Федотова // Вісник книжкової палати. – 2012. – № 2. – С. 1–3. 15. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1919 – 1990 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О.О. Федотова. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 36 с. 16. Burger Nash K. Books of The Times [Електронний ресурс] / Nash K. Burger // The New York Times. – 1951 (July, 16). – Режим доступа : <http://partners.nytimes.com/books/98/09/13/specials/salinger-rye02.html>. 17. Gibbels E. Zensur und Translation in Deutschland zwischen 1878 – 1890: das “Sozialistengesetz” und die Exilzeitung der Sozialistischen Arbeitspartei / E. Gibbels // The Power of the Pen: Translation and Censorship in 19th Century Europe / [ed. Merkle D., O’Sullivan C., van Doorslaer L., Wolf M.]. – Wien : Lit Verlag Dr W. Kopf, 2010. – P.143–169. 18. Grossman L. All-Time 100 Novels [Електронний ресурс] / L. Grossman, R. Lacayo // Time. – 2005. – Режим доступа : <http://entertainment.time.com/2005/10/16/all-time-100-novels/>. 19. Kuhiwczak P. Translation and Censorship / P. Kuhiwczak // Translation Studies. – 2011. – Nr 3. – Vol. 4. – P. 358–373. 20. O’Sullivan C. Margin and the Third-Person Effect in Bohn’s Extra Volumes / C. O’Sullivan // The Power of the Pen: Translation and Censorship in 19th Century Europe / [ed. Merkle D., O’Sullivan C., van Doorslaer L., Wolf M.]. – Wien : Lit Verlag Dr W. Kopf, 2010. – P.143–169. 21. Oxford dictionaries online [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://oxforddictionaries.com/definition/english/goddam?q=Goddam>. 22. Salinger J.D. The Catcher in the Rye / J.D. Salinger. – London : Penguin Books Ltd, 2010. – 192 p. 23. The Power of the Pen: Translation and Censorship in 19th Century Europe / [ed. Merkle D., O’Sullivan C., van Doorslaer L., Wolf M.]. – Wien : Lit Verlag Dr W. Kopf, 2010. – 294 p. 24. Whitfield S.J. Raise High the Bookshelves, Censors! : [book review] / S.J. Whitfield // The Virginia Quarterly Review. – 2002. – №2. – Режим доступа : <http://www.vqronline.org/articles/2002/spring/whitfield-raise-high/>. 25. Yardley J. J.D. Salinger’s Holden Caulfield, Aging Gracelessly / J. Yardley // The Washington Post, 2004. – Режим доступа : <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43680-2004Oct18.html>.